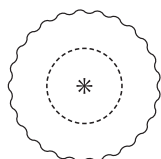

CASTELLIO CONTRA CALVÍ
CONSCIÈNCIA CONTRA VIOLÈNCIA

STEFAN ZWEIG

TRADUCCIÓ DE L'ALEMANY DE MARC JIMÉNEZ BUZZI

La Segona **Perifèria**

INTRODUCCIÓ

«Qui cau obstinat en la seva valentia, qui, davant d'un perill de mort imminent, es manté ferm en la seva confiança, qui, en rendir l'ànima, no deixa d'esguardar el seu enemic amb ulls ferotges i menyspreu, a aquest no el derrotem pas nosaltres, sinó la fortuna; cau mort, no vençut. Els més valents són de vegades els més desafortunats. I així hi ha desfetes triomfants que equivalen a victòries.»

Montaigne

«El mosquit contra l'elefant»: al principi sembla estranya, aquesta inscripció de pròpia mà de Sebastià Castellio en l'exemplar de Basilea del seu pamflet contra Calví, i seria temptador suposar que no és res més que una de les habituals exageracions humanistes. Però les paraules de Castellio no eren ni hiperbòliques ni iròniques. Amb una comparació tan descarnada, aquest home valent només volia mostrar al seu amic Amerbach fins a quin punt ell mateix era tràgicament conscient que desafiava un adversari gegantí quan acusava públicament Calví d'haver assassinat per dogmatisme fanàtic un home i, amb això, la llibertat de consciència dins de la Reforma. Des del moment que Castellio alça la ploma com

una llança en aquesta perillosa disputa, és del tot conscient de la impotència de qualsevol guerra purament espiritual contra la superioritat d'una dictadura cuirassada i blindada, i sap, per tant, molt bé, que la seva empresa està condemnada al fracàs. I és que, com podria un individu sol i desarmat derrotar Calví, que tenia el suport no només de desenes de milers de ciutadans, sinó també de l'aparell militant del poder estatal! Gràcies a una gran tècnica organitzativa, Calví va aconseguir transformar tota una ciutat, tot un estat amb milers de ciutadans fins aleshores lliures, en una rígida maquinària d'obediència, erradicant tota independència, confiscant tota llibertat de pensament a favor de la seva doctrina única. Tot el que té poder a la ciutat i l'Estat està subjecte a la seva omnipotència, totes les autoritats i els poders, la magistratura i el consistori, la universitat i el tribunal, les finances i la moral, els sacerdots, les escoles, la policia, les presons, la paraula escrita, la paraula parlada i fins i tot la paraula xiuxiuejada en secret. La seva doctrina s'ha convertit en llei, i a qui gosi fer-li la més lleu objecció aviat l'alliçonaran la presó, el desterrament o la foguera, els arguments de la tirania espiritual que, liquidant frontalment tota discussió, dicten que a Ginebra només es tolera una veritat i Calví n'és el profeta. Però el poder sinistre d'aquest home sinistre s'estén molt més enllà dels murs de la ciutat; les ciutats confederades suïsses veuen en ell el seu aliat polític més important, el protestantisme mundial escull el *violentissimus Christianus* com el seu comandant espiritual, i prínceps i reis busquen el favor del líder eclesiàstic que ha bastit l'organització més poderosa del cristianisme a Europa, juntament amb la romana. Cap esdeveniment polític contemporani no té lloc sense la seva coneixença, gairebé

cap no es produeix contra la seva voluntat: ser l'enemic del predicador de Saint-Pierre ja s'ha tornat tan perillós com ser-ho de l'emperador o el Papa.

I el seu contradictor Sebastià Castellio, que com a idealista solitari i en nom de la llibertat humana de pensament declara la guerra a aquesta i a tota tirania, qui és? Veritablement, comparat amb el fantàstic poder de Calví, un mosquit contra un elefant! Un no ningú, una nul·litat en el sentit de la influència pública i, a sobre, un pobre diable, un erudit indigent que alimenta com pot la dona i els fills amb traduccions i classes particulars, un refugiat en un país estranger sense dret d'estada ni ciutadania, un doble emigrant: com passa sempre en temps de fanatisme mundial, l'home humà es troba impotent i completament sol entre els fanàtics en lluita. Aquest humanista gran i modest viu durant anys a l'ombra de la persecució i la pobresa, mena l'existència més miserable, sempre oprimat, però sempre lliure, perquè no s'ha afiliat a cap partit ni ha jurat cap fanatisme. Només quan sent la seva consciència poderosament cridada per l'assassinat de Servet i abandona la seva activitat pacífica per acusar Calví en nom dels drets humans violats, només llavors aquesta solitud esdevé heroica. Perquè, a diferència de Calví, més avesat a la guerra, a Castellio no el cobreix ni l'envolta un seguici brutalment unit i sistemàticament organitzat. Cap partit, ni el catòlic ni el protestant, no li dona suport, cap senyor poderós, ni emperadors ni reis, li estenen al damunt una mà protectora, com antany a Luter i Erasme, i fins i tot els pocs amics que l'admiren només gosen infondre-li valor en secret. I és que, quin perill, quin risc mortal no comporta donar suport en públic a un home que, impertèrrit, mentre a tots els països

els heretges són perseguits i torturats com bestiar per la bogeria de l'època, alça la veu en favor d'aquests desheretats i oprimits i, més enllà del cas individual, nega a tots els governants de la Terra d'una vegada per totes el dret a perseguir qualsevol ésser humà en aquesta mateixa Terra a causa de la seva visió del món! Que, en un d'aquells terribles moments d'enfosquiment de l'ànima que cauen de tant en tant sobre les nacions, gosa mantenir una visió clara i humana i anomenar totes aquestes pietoses matances, fetes suposadament per la glòria de Déu, amb el seu nom veritable: assassinat, assassinat i res més que assassinat! Que, desafiat en el més pregon sentiment de la seva humanitat, és l'únic que ja no suporta el silenci i clama al cel la seva desesperació davant les inhumanitats, lluitant tot sol per tots i contra tots! Perquè qui alça la veu contra els posseïdors i distribuïdors del poder de l'hora present no pot esperar trobar cap assistència de la immortal covardia del nostre llinatge terrenal; així tampoc Sebastià Castellio no té darrere seu, en l'hora decisiva, ningú més que la seva ombra ni cap altra possessió que l'única propietat inalienable de l'artista combatiu: una consciència indomable en una ànima impertèrrita.

Però va ser tot just això, el fet que des del començament Sebastià Castellio sabia que la seva lluita estava condemnada al fracàs i, malgrat tot, fidel a la seva consciència, la va emprendre, és aquest sant «malgrat tot» el que enalteix per sempre com un heroi aquest «soldat desconegut» en la gran guerra d'alliberament de la humanitat; ja només per aquest coratge d'haver alçat en solitari una protesta apassionada contra un terror mundial, la disputa de Castellio contra Calví hauria de ser memorable per a tot intel·lectual. Però també

en la seva problemàtica íntima aquesta discussió històrica ultrapassa en gran mesura la seva ocasió concreta. Perquè aquí no es tracta pas d'un estret *theologicum*, no es tracta de la persona singular de Servet i ni tan sols de la crisi decisiva entre el protestantisme liberal i l'ortodox: en aquesta discussió decidida es planteja una qüestió molt més àmplia, una qüestió atemporal, *nostra res agitur*; ha començat una batalla que s'haurà de tornar a lliurar sempre de nou sota altres noms i sota altres formes. La teologia no significa aquí res més que una casual màscara temporal, i fins i tot Castellio i Calví són només els exponents més perceptibles d'una oposició invisible però insuperable. Tant li fa com es vulguin anomenar els pols d'aquesta tensió constant —tolerància contra intolerància, llibertat contra tutela, humanitat contra fanatisme, individualitat contra mecanització, consciència contra poder—, tots aquests noms expressen en el fons una decisió final, la més íntima i personal, la que determina què és més important per a cada individu: el fet humà o el polític, l'*ethos* o el *logos*, la personalitat o la comunitat.

D'aquesta demarcació constantment necessària entre llibertat i autoritat no se n'escapa cap poble, cap època ni cap persona pensant, ja que la llibertat no és possible sense autoritat (altrament, es converteix en caos) i l'autoritat no és possible sense llibertat (altrament, es converteix en tirania). Sens dubte, al fons de la naturalesa humana hi viu un misteriós desig d'autodissolució en la comunitat, és indestructible el deliri que ens fa pensar que es pot trobar un determinat sistema religiós, nacional o social que portarà la pau i l'ordre a la humanitat d'una manera definitiva i justa per a tothom. El Gran Inquisidor de Dostoievski va demostrar amb una dia-

lèctica cruel que la majoria de les persones en realitat temen la pròpia llibertat, i, de fet, la gran massa, per cansament, davant l'esgotadora varietat de problemes, davant la complexitat i responsabilitat de la vida, anhela la mecanització del món mitjançant un ordre definitiu i universal que l'alliberi de tota feina mental. Aquest anhel messiànic d'una desproblematització de l'existència constitueix el ferment real que aplanava el camí a tots els profetes socials i religiosos: quan els ideals d'una generació han perdut el foc i els colors, només cal que un home suggestiu s'aixequi i declari peremptòriament que ell i només ell ha trobat o inventat la nova fórmula, i la confiança de milers ja flueix cap al suposat salvador del poble o del món —una nova ideologia (i aquest és probablement el seu sentit metafísic) sempre crea abans que res un nou idealisme a la Terra. Perquè tot aquell que dona a les persones una nova il·lusió d'unitat i puresa, primer n'extreu les forces més sagrades: la voluntat de sacrifici, l'entusiasme. Milions de persones —com sota un encanteri— estan disposades a deixar-se prendre, fecundar i fins i tot abusar, i com més els exigeix el qui els anuncia una nova veritat i els fa una nova promesa, més se n'enamoren. El que ahir era encara el seu plaer més gran, la seva llibertat, la rebutgen de bon grat per ell, tan sols per deixar-se guiar encara més irresistiblement, i es compleix una vegada i una altra el vell «*ruere in servitium*» de Tàcit, aquest ardent frenesí de solidaritat amb què els pobles es llancen voluntàriament a la servitud i lloen el flagell que els castiga.

D'altra banda, els intel·lectuals podrien trobar alguna cosa edificant en el fet que és una vegada i una altra una idea, la força més immaterial de la Terra, allò que realitza uns

prodigis de suggestió tan inversemblants en el nostre món vell, sobri i mecanitzat, i fàcilment ens sentiríem temptats d'admirar i lloar aquests seductors del món que aconseguixen transformar des de l'esperit la matèria obtusa. Però, de manera fatal, immediatament després de la seva victòria, són aquests idealistes i utòpics els que es revelen gairebé sempre com els pitjors traïdors a l'esperit. Perquè el poder condueix a l'omnipotència, la victòria a l'abús de la victòria, i en comptes d'acontegar-se d'haver aconseguït que moltes persones s'entusiasmin per la seva il·lusió personal fins al punt que estan alegrement disposades a viure i fins i tot a morir per ella, tots aquests conqueridors sucumbeixen a la temptació de transformar la majoria en la totalitat i de voler imposar el seu dogma també als imparcials; no en tenen prou amb els seus dòcils, amb els seus adeptes, amb els seus esclaus anímics, amb els eters seguidors de cada moviment; no, també volen convertir en els seus lloadors i servents els lliures, les poques persones independents, i, per imposar el seu dogma com l'únic, qualifiquen des de les instàncies estatals com a delictes qualsevol opinió discrepant. La maledicció de totes les ideologies religioses i polítiques —a saber, que degeneren en tiranies quan es converteixen en dictadures— es repeteix eternament. En l'instant, però, que un intel·lectual ja no confia en el poder immanent de la seva veritat, sinó que recorre a la força bruta, declara la guerra a la llibertat humana. Sigui la idea que sigui, des del moment que recorre al terror per uniformar i reglamentar les conviccions alienes, totes i cadascuna deixen de ser una idealitat i esdevenen una brutalitat. Fins i tot la veritat més pura, quan s'imposa als altres per la força, esdevé un pecat contra l'esperit.

Però l'esperit és un element misteriós. Intangible i invisible com l'aire, sembla adaptar-se amb flexibilitat a totes les formes i fórmules. I això fa que les naturaleses despòtiques no deixin de caure en la il·lusió que se'l pot oprimir completament, que se'l pot tancar, taponar i guardar dòcilment en ampolles. Però amb cada opressió creix la seva força de pressió contrària, i és tot just quan es comprimeix que es converteix en un explosiu; tota opressió condueix tard o d'hora a la revolta. Perquè la independència moral de la humanitat és a la llarga —consol etern!— indestructible. Mai fins ara no ha estat possible imposar de manera dictatorial a tota la Terra una sola religió, una sola filosofia, una sola visió del món, i això no s'aconseguirà mai, perquè l'esperit sempre sabrà defensar-se de qualsevol servitud, sempre sabrà negar-se a pensar en formes prescrites, a aplanar-se i afeblir-se, a empetitir-se i uniformar-se. Que banal i que inútil, per tant, qualsevol esforç per reduir la divina diversitat de l'existència a un únic denominador, per dividir la humanitat en blanc i negre, en bons i dolents, en temorosos de Déu i heretges, en obedients a l'Estat i enemics de l'Estat, sobre la base d'un principi que s'imposa únicament per la llei del puny! Sempre es trobaran esperits independents que es rebel·lin contra una violació semblant de la llibertat humana, els «*conscientious objectors*», els decidits objectors de tota coacció de la consciència, i cap època no ha pogut ser mai tan bàrbara, cap tirania tan sistemàtica, perquè els individus no hagin pogut escapar de la coacció massiva i fer valer el seu dret a una convicció personal contra els violents monomaniacs de la seva veritat única.

També el segle XVI, tot i estar tan sobreexcitat en les seves ideologies violentes com el nostre, va conèixer aquestes

ànimes lliures i incorruptibles. Si llegim les cartes dels humanistes d'aquells dies, sentim fraternalment el seu profund dolor per la manera com la violència pertorbava el món, i ens commou la repugnància que les seves ànimes sentien davant les estúpides proclames dels dogmàtics, cadascun dels quals anuncia, com un que vol vendre el seu gènere al mercat: «El que ensenyem és veritat, i el que no ensenyem és fals». Oh, quin horror sacseja aquests serens ciutadans del món davant d'aquests inhumans reformadors de la humanitat que han irromput al seu món, aquest món que creu en la bellesa, i, traient escuma per la boca, proclamen les seves violentes ortodòxies; oh, quin fàstic tan pregon els inspiren aquests Savonaroles i Calvins i Johns Knox que volen matar la bellesa a la Terra i convertir la Terra en un seminari sobre moral! Amb tràgica clarividència, tots aquests homes savis i humans reconeixen el desastre que han de portar a Europa aquests furiosos dogmàtics, ja poden sentir la dringadissa de les armes darrere les seves paraules fanàtiques i, en aquest odi, presenten la terrible guerra imminent. Però encara que coneixen la veritat, aquests humanistes no s'atreveixen a lluitar per defensar-la. A la vida, els destins quasi sempre se separen, els savis no són homes d'acció, i els homes d'acció no són savis. Tots aquests humanistes tràgics i afligits s'escriuen cartes commovedores i enginyoses, es lamenten a porta tancada en les seves sales d'estudi, però cap d'ells no fa un pas endavant i s'enfronta a l'Anticrist. De tant en tant Erasme s'atreveix a llançar unes quantes fletxes des de l'ombra; Rabelais, rient ombrívolament, carrega amb el fuet, disfressat de bufó; Montaigne, aquest filòsof noble i savi, troba en els seus *Essais* les paraules més eloqüents, però ningú no intenta intervenir

seriosament i impedir ni una sola d'aquestes infames persecucions i execucions. Amb la prudència que els fa adoptar el seu coneixement del món, aquests savis saben que no s'ha de discutir amb els energúmens; en aquests moments, val més recloure's en les ombres, no sigui cas que els detinguin i sacrificuin a ells.

Castellio, però, i aquesta és la seva fama immarcescible, és l'únic de tots aquests humanistes que afronta el seu destí amb determinació. S'atreveix heroicament a alçar la veu en favor dels seus companys perseguits, bo i arriscant la vida. Completament antifanàtic, encara que amenaçat tothora pels fanàtics; totalment desapassionat, per bé que amb una impavidesa tolstoiana, alça com un estendard sobre l'època feroç la seva professió de fe: que a cap persona no se li pot imposar una visió del món i que cap poder terrenal a la Terra no pot tenir mai poder sobre la consciència d'un home; i com que adopta aquest credo no pas en nom de cap partit, sinó des de l'esperit immarcescible de la humanitat, les seves idees, com algunes de les seves paraules, són intemporals. Sempre que les modela un artista, les idees universalment humanes i intemporals conserven la seva empremta, i la creença que uneix el món sempre dura més que la doctrinària i agressiva. Ara bé, el que serà modèlic sobretot en el sentit moral per a les generacions posteriors serà el coratge incomparable i exemplar d'aquest home oblidat. Perquè quan Castellio, a pesar de tots els teòlegs del món, diu que Servet, sacrificat per Calví, és un home innocent assassinat, quan oposa a tots els sofismes de Calví el lema immortal: «Cremar un home no és defensar una doctrina, sinó matar un home», quan al seu manifest de la tolerància (molt abans que Locke, Hume

i Voltaire, i molt més grandiós que ells) proclama d'una vegada per sempre el dret a la llibertat de pensament, aleshores aquest home està donant la vida com a penyora per la seva convicció. No, no intenteu comparar la protesta de Castellio contra l'assassinat judicial de Miquel Servet amb les mil vegades més famoses protestes de Voltaire en el cas Calas i de Zola en l'afer Dreyfus: aquests casos no arriben ni remotament a l'alçada moral de la gesta de Castellio. Perquè Voltaire, quan emprèn la lluita per Calas, viu ja en un segle més humà; a més, darrere del poeta mundialment famós hi ha la protecció de reis i prínceps, i semblantment Émile Zola tenia al darrere, com un exèrcit invisible, l'admiració de tot Europa, de tot un món. Tots dos arrisquen, per defensar la vida d'un altre, bona part de la seva reputació i la seva comoditat, però no pas —i aquesta diferència és decisiva— la vida, com fa Sebastià Castellio, que en la seva lluita per la humanitat va patir la inhumanitat del seu segle amb tota la seva força assassina.

Sebastià Castellio va pagar el preu del seu heroisme moral íntegrament i fins al final de les seves forces. És estremidor com aquest predicador de la no-violència, que no volia fer servir res més que l'arma purament espiritual, va ser estrangulat per la violència brutal. Oh, una vegada i una altra un s'adona del fracàs a què fatalment està condemnada la lluita que un individu, sense més poder al darrere que el dret moral, emprèn contra una organització tancada. Quan una doctrina ha aconseguit apoderar-se de l'aparell de l'Estat i de tots els seus mitjans de pressió, no vacil·la a posar en marxa el terror; si algú posa en qüestió la seva omnipotència, aquesta li escanya la paraula a la gola, i gairebé sempre la gola i tot. Calví no va contestar mai seriosament a Castellio;

va preferir fer-lo emmudir. Es destrueixen els seus llibres, es prohibeixen, es cremen, es confisquen, mitjançant la pressió política s'aconsegueix que el cantó veí decreti una prohibició d'escriure, i quan ja no pot respondre ni corregir, els sequaços de Calví l'ataquen amb les seves calúmnies: aviat ja no es tracta d'una lluita, sinó simplement de la detestable violència contra un home indefens. Perquè Castellio no pot parlar, no pot escriure, els seus escrits han quedat al calaix, muts, mentre que Calví té les impremtes i el púlpit, les càtedres i els sínodes, tot l'aparell del poder de l'Estat, i el fa actuar sense pietat; cada pas de Castellio és vigilat, cada paraula escoltada, cada carta interceptada... No és estrany, doncs, que aquesta organització de cent caps triomfi sobre l'individu; només la mort prematura va salvar Castellio de l'exili o de la foguera. Però l'odi frenètic dels dogmàtics triomfants no s'atura ni tan sols davant del seu cadàver. Quan ja està enterrat, encara li llancen a la tomba sospites i calúmnies com calç devoradora i escampen cendres sobre el seu nom; el record d'aquest únic home, que no combat només la dictadura de Calví, sinó el principi de tota dictadura espiritual, ha de ser oblidat i esborrat per sempre.

Aquest extrem de la violència contra el no-violent gairebé va triomfar: aquella repressió metòdica no només va escanyar l'efecte temporal d'aquest gran humanista, sinó també, durant molts anys, la seva fama pòstuma; encara avui una persona culta no té per què avergonyir-se de no haver llegit ni sentit mai el nom de Sebastià Castellio. Perquè, com se'l pot conèixer, si durant dècades i segles la censura va prohibir que s'imprimissin les seves obres més importants! Cap impressor a prop de Calví no s'atreveix a publicar-les, i quan es publi-

quen molt després de la seva mort, ja és massa tard per a la seva justa fama. Mentrestant, altres han adoptat les idees de Castellio, i la lluita en què ell, el primer líder, va morir massa aviat i gairebé desaparegut, continua sota altres noms. N'hi ha que estan destinats a viure en les ombres, a morir en la foscor. Els seus successors van collir la fama de Sebastià Castellio, i encara avui tots els llibres de text escolars contenen l'error segons el qual Hume i Locke van ser els primers a proclamar la idea de la tolerància a Europa, com si l'obra de Castellio sobre els heretges mai no s'hagués escrit ni imprès. La seva gran gesta moral, la batalla per Servet, està oblidada, com també ho està la seva guerra contra Calví, «el mosquit contra l'elefant», o les seves obres. Un gravat deficient en les obres completes holandeses, uns quants manuscrits a les biblioteques suïsses i holandeses, unes quantes paraules d'agraïment dels seus deixebles: això és tot el que queda d'un home que va ser unànimement elogiat pels seus contemporanis no només com un dels més erudits, sinó també com un dels més nobles del seu segle. Quin deute de gratitud queda encara per pagar a aquest home oblidat! Quina tremenda injustícia queda encara per expiar!

Perquè la història no té temps de ser justa. Com una freda cronista, enumera els èxits, però poques vegades els avalua amb una mesura moral. Només mira els vencedors i deixa els vençuts a l'ombra; aquests «soldats desconeguts» són enterrats sense escúpols a la fossa del gran oblit, *nulla crux, nulla corona*, cap creu ni cap corona no glorifiquen el seu sacrifici inútil i perdut. En realitat, però, cap esforç emprès per pura convicció no pot considerar-se inútil, cap aplicació moral de la força no es perd mai completament a l'univers. També els

vençuts, també els partidaris massa primerencs d'un ideal atemporal van complir el seu propòsit; perquè una idea només cobra vida a la Terra si es crea testimonis i convençuts que viuen i moren per defensar-la. Des de la perspectiva de l'esperit, les paraules *victòria* i *derrota* adquireixen un altre sentit, i per això serà necessari recordar una vegada i una altra a un món que només mira els monuments dels vencedors que els veritables herois de la humanitat no són els que construeixen els seus imperis efímers sobre milions de tombes i existències anorreades, sinó els que sucumbeixen pacíficament a la violència, com Castellio contra Calví en la seva lluita per la llibertat de l'esperit i per l'arribada definitiva de la humanitat a la Terra.